

Kerkelijke betrokkenheid, vertrouwen en ethnocentrisme

Een vergelijkende studie onder christelijke gelovigen in Europa

Marc Hooghe en Tim Reeskens

1. Inleiding

De toenemende etnische en culturele diversiteit in de Westerse samenleving heeft er toe geleid dat de politieke en sociale wetenschappen tegenwoordig meer aandacht besteden aan de problemen van ethnocentrisme en vijandige houdingen tegenover outsider groepen. De beschikbare onderzoeken hebben vrij overtuigend aangetoond dat opleidingsniveau en een hoge socio-economische status een reducerend effect hebben op ethnocentrisme terwijl sociaal isolement, leeftijd en een lage sociale status ethnocentrische gevoelens onder de populatie versterken (Billiet, Carton & Eisinga 1995; Billiet 1998; Sniderman et al. 2000; Coenders & Scheepers 2003; Hooghe, Reeskens & Stolle 2006). De rol van religie en religieuze betrokkenheid in het cultiveren van vooroordelen en stereotypes blijft echter een open vraag (Hunsberger 1995; Eisinga, Billiet & Felling 1999; Scheepers, Gijsberts & Helo 2002). Uit de sociale werkelijkheid blijkt in elk geval dat religie wel degelijk een belangrijk element kan vormen in etnische en maatschappelijke conflicten. Zo protesteerden Europese moslims begin 2006 tegen de publicatie van een aantal spotprenten over de profeet Mohammed in een Deens dagblad. Bepaalde auteurs stelden dat deze protesten duidelijk aantoonde dat de moslimminderheid in Europa zich (nog) niet heeft aangepast aan het liberale karakter van de huidige multiculturele Europese samenleving. Vanuit dit opzicht zou religie dus etnische conflicten in Europa versterken.

Verschillende auteurs hebben echter ook gesteld dat religie een belangrijk temperend tot zelfs een onderdrukkend effect kan hebben op etnische spanningen (Griffin, Gorsuch & Davis 1987). Zij claimen dat religie waarden van tolerantie, menswaardigheid en naastenliefde aanleert. Vooral in de christelijke kerken is naastenliefde of *agapè* één van de belangrijkste elementen binnen de kerkelij-

ke leer, en deze waarde zou een afremmend effect hebben op vijandige of negatieve gevoelens tegenover outsider groepen (Eisinga, Billiet & Felling 1999).

Een van de meest invloedrijke empirische studies in dit domein werd uitgevoerd door Billiet (1995). Gebruikmakend van structurele meetmodellen toonde Billiet succesvol aan dat kerkelijke betrokkenheid onder katholieke gelovigen in Vlaanderen een negatief effect heeft op etnocentrisme. Billiet baseerde zich hiervoor op gegevens van het ISPO-verkiezingsonderzoek uit 1991. Niet alleen was er een direct significant effect van kerkbetrokkenheid op etnocentrisme, bovendien had kerkelijke betrokkenheid ook een negatieve impact op attitudes als individualisme en politieke machteloosheid die, op hun beurt, aanzien worden als determinanten van etnocentrisme. Deze directe en indirecte effecten zouden samen een substantieel negatief effect hebben op etnocentrisme. Billiet (1995, 224) vat zijn bevindingen samen met de volgende uitspraak:

“The moderating effect of church involvement on ethnic prejudice is explained by the negative effect of church involvement on utilitarian individualism and on the feeling of political powerlessness. It is argued that these effects can be ascribed to the humanistic values of “socio-cultural Christianity” as transmitted by weekly sermons and by the Christian social organizations and schools in Flanders (Belgium). Moreover, social integration into the community counters feelings of powerlessness.”

Ondanks het feit dat de conclusies van Billiet niet alleen een sterke theoretische relevantie hebben, maar ook een belangrijke invloed zouden kunnen hebben op de huidige sociale debatten, is zijn onderzoek tot dusver nog nooit gerepliceerd. Een replicatie- of confirmatieonderzoek rond deze thematiek zou echter van belang zijn omdat de dataverzameling in 1991 beperkt bleef tot het Vlaams Gewest. De katholieke gemeenschap in Vlaanderen heeft echter enkele typische kenmerken en juist deze bijzondere kenmerken kunnen verantwoordelijk zijn voor bovenstaande bevindingen, zoals Billiet zelf trouwens aangeeft in zijn artikel. Het is dus niet zeker dat de conclusies van Billiet zomaar zouden kunnen veralgemeend worden naar een ruimer kader.

Onze belangrijkste ambitie in dit artikel is na te gaan of de conclusies van Jaak Billiet nog steeds geldig zijn, ruim een decennium na zijn oorspronkelijke dataverzameling. Bovendien passen we zijn theoretisch en conceptueel model ook toe op een aantal andere contexten. Aan de hand van deze resultaten kunnen we vervolgens nagaan of de studie van Billiet enkel een typisch kenmerk beschrijft van Vlaamse katholieken in het begin van de jaren negentig van de 20ste eeuw, dan wel of zijn conclusies een veralgemeenbare theoretische relevantie hebben.

We concentreren ons op de studie van Billiet omdat zijn onderzoek eerder een uitzondering vormt in de meer algemene literatuur over de relatie tussen religie en etnocentrisme die eerder negatief is over de impact van religie. Als

we er in zouden slagen de conclusies van Billiet te confirmeren in een andere onderzoekscontext, dan impliceert dit dat het theoretisch kader van Allport (1958), dat bijzonder invloedrijk is in de onderzoeksliteratuur, dient geamendeerd te worden. Als de conclusies van Billiet niet geconfirmeerd worden, dan versterkt dit de onderzoekstraditie die zich op Allport beroept.

Bovendien heeft Billiet zijn analyses uitgevoerd op een representatieve steekproef en heeft hij gebruik gemaakt van een degelijke analysemethode (structurele meetmodellen). In theorie zouden zijn resultaten dus ook toepasbaar moeten zijn in een ruimere setting of in een andere culturele context. Voor deze replicatiestudie vallen we terug op de meest recente golf van de European Social Survey (2004). Meer specifiek willen we onderzoeken of

- a) de conclusies van Billiet nog steeds geldig zijn voor de Vlaamse context en dit 13 jaar nadat de oorspronkelijke dataverzameling werd uitgevoerd;
- b) deze effecten ook gevonden kunnen worden onder andere katholieke gemeenschappen in de overwegend katholieke landen in Europa;
- c) de remmende invloed van kerkelijke betrokkenheid op ethnocentrisme ook gevonden kan worden in andere christelijke denominaties (protestantisme en de orthodoxe kerk).

2. Theoretische discussie

De vraag naar de invloed van religie en van kerkelijke betrokkenheid op ethnocentrisme vormt zeker geen nieuw onderzoeksthema (Billiet 1995; Hunsberger 1995; Rowat, Franklin & Cotten 2005). De dominante opvatting in het onderzoek naar de relatie tussen religie en ethnocentrisme is dat er een positieve relatie optreedt tussen deze twee concepten. Reeds in de jaren vijftig werd onder meer door Allport vastgesteld dat in de Amerikaanse samenleving kerkelijke betrokkenheid sterk samenhangt met ethnocentrisme (Allport & Kramer 1946; Allport 1958). Kerkelijke betrokkenheid zou het ontstaan van vijandige gevoelens tegen outsider groepen in de hand werken (Allport 1958; Gorsuch & Aleshire 1974; Batson et al. 1986; Gorsuch 1988). In deze literatuur wordt gesteld dat gelovigen meer geneigd zijn om een 'wij versus zij'-perspectief te ontwikkelen met hun eigen religieuze groep als de 'wij'-groep. Juist omdat gelovigen een blindelings vertrouwen in hun religieuze doctrine hebben ontwikkeld, zijn zij eerder geneigd om de culturele aanwezigheid van andere religieuze denominaties te minimaliseren en zelfs af te zwakken (Herek 1987). Bovendien hebben Rowatt, Franklin en Cotton (2005) recent aangetoond dat een positieve attitude tegenover de eigen christelijke groep sterk gecorreleerd is met een negatieve en stereotyperende houding tegenover de moslimbevolking. Concluderend lijken Batson et al. dan ook terecht te stellen dat *"religion is not associated with increased love and acceptance but with increased intolerance, prejudice and bigotry"* (Batson, Schoenrade & Ventis 1993, 302).

Een aantal studies hebben gepoogd om dit dominante discours over het direct effect van kerkelijke betrokkenheid op ethnocentrisme te doorbreken. Eén van de eerste onderzoekers die met een meer genuanceerde visie over deze relatie naar voren kwam was Allport zelf. Volgens hem was de mate van ethnocentrisme afhankelijk van de *manier waarop* actoren hun godsdienst beleven. Om zijn argument kracht bij te zetten introduceerde hij het onderscheid tussen intrinsieke en extrinsieke motivaties in de godsdienstpsychologie. Een intrinsieke motivatie in de omgang met religie slaat dan op de godsdienst die tot de wezenlijke kern van de menselijke natuur is gaan behoren, een godsdienstbeleving die deel uitmaakt van een geïntegreerd en volwassen waardepatroon dat zich manifesteert in een congruentie tussen gedrag en overtuiging (Derks 1990, 18). In een intrinsieke omgang tot religie is de religie een doel op zichzelf. Daartegenover staat de extrinsieke omgang met religie die gekenmerkt wordt door een eerder “utilitaire” omgang met het levensbeschouwelijk. In een extrinsieke omgang tot religie wordt religie verbonden met niet-religieuze behoeften zoals veiligheid, conformisme en maatschappelijke waardering. Religie is in deze extrinsieke opvatting dus vooral een middel tot het bereiken van een extern doel. Allport ontdekte dat “*both prejudice and religion are subjective formulations within the personal life. One of these formulations (the extrinsic) is entirely compatible with prejudice; the other (the intrinsic) rules out enmity, contempt, and bigotry* (Allport 1966, 456)”. Religie als behoeftebevrediger werkt dus ethnocentrisme in de hand, terwijl godsdienst die op een “volwassen” en inhoudelijk gemotiveerde manier beleden wordt samenhangt met lage niveaus van ethnocentrisme.

In een meer recente onderzoeksgolf wordt deze relatie tussen religie en ethnocentrisme verder genuanceerd door de introductie van het begrip ‘fundamentalisme’. Kirkpatrick (1993) heeft de notie ontwikkeld dat religieuze betrokkenheid vooral een negatieve impact zal hebben onder fundamentalistische gelovigen omdat zij weinig ruimte laten voor afwijkende of tegengestelde meningen. In een daaropvolgend onderzoek toonden Laythe, Finkel en Kirkpatrick (2001) inderdaad aan dat religieus fundamentalisme niet enkel gerelateerd is aan moreel conservatisme maar ook leidt tot vooroordelen en tot ethnocentrisme. In verder onderzoek ontwikkelden Laythe et al. (2002) deze notie door te stellen dat een fundamentalistische houding tegenover religie sterk geassocieerd is met vooroordelen die zich niet louter beperken tot etnische en religieuze minderheden maar zich ook uitstrekken tot homoseksuelen en andere minderheidsgroepen. In het algemeen lijken fundamentalistische attitudes tegenover religie sterk gerelateerd te zijn aan een breed spectrum van rechts-autoritaire waarden.

Sommige onderzoekers gaan er echter ook van uit dat de relatie tussen religie en ethnocentrisme van curvilineaire aard kan zijn (Allport 1966; Allport & Ross 1967; Hoge & Carroll 1973; Eisinga, Felling & Peters 1990). De aanname is dat ethnocentrisme het sterkst is onder gelovigen die slechts marginaal betrokken

zijn op de kerk, waarbij men verwacht dat deze gelovigen vooral extrinsieke motivaties tegenover religie zullen vertonen. Gelovigen die sterk begaan zijn met hun religie, met een intensieve participatie in religieuze instituties en activiteiten zouden dan weer lagere niveaus van ethnocentrisme laten optekenen.

De studie van Billiet (1995), waarin hij aantoont dat kerkelijke betrokkenheid onder Vlaamse katholieken een remmende impact heeft op ethnocentrisme, sluit aan bij de onderzoekstraditie die de positieve relatie tussen religie en ethnocentrisme niet als vanzelfsprekend ervaart. Billiet gaat uit van een theoretisch kader waarbij ethnocentrisme gezien wordt als het resultaat van een algemene anomie of sociale vervreemding. Actoren die zich politiek machteloos voelen of een utilitaristische opvatting van individualisme onderschrijven, zijn ook meer geneigd om negatieve gevoelens tegenover outsiders te ontwikkelen. Deze stelling impliceert dat respondentenkenmerken (leeftijd, sekse, opleidingsniveau en religieuze achtergrond) twee verschillende soorten effecten op ethnocentrisme kunnen hebben. Enerzijds zijn er directe effecten, zoals het rechtstreekse effect van opleidingsniveau op ethnocentrisme. Anderzijds is er ook sprake van indirecte effecten: deze achtergrondkenmerken hebben een impact op individualisme en politieke machteloosheid en deze latente variabelen bepalen op hun beurt gevoelens van ethnocentrisme. Uit de analyse van Billiet blijkt dat onder Vlaamse katholieken kerkelijke betrokkenheid zowel directe als indirecte effecten op ethnocentrisme heeft.

Billiet geeft twee verschillende verklaringen voor deze bevindingen. Ten eerste is er een effect dat gerelateerd kan worden aan de inhoud van de religie: reguliere kerkgangers worden wekelijks blootgesteld aan de christelijke leer aangaande solidariteit, menswaardigheid, naastenliefde, etc. Billiet gaat hier duidelijk uit van een intrinsieke motivatie tot godsdienstbeleving. Deze blootstelling aan de christelijke leer zou dan opkomende gevoelens van ethnocentrisme afzwakken. Ten tweede zijn kerkgangers verankerd in hechte netwerken van sociale instituties, inclusief kerken, katholieke scholen en diverse verenigingen. Dit impliceert dat vanwege hun structurele positie de kerkgangers minder redenen hebben om gevoelens van sociale vervreemding te ontwikkelen, ten minste in landen of samenlevingen met een overwegend katholieke traditie. Omdat katholieke gelovigen toegang hebben tot al deze netwerken hebben kerkgangers objectief minder kans om zich politiek machteloos, vervreemd of geïsoleerd te voelen en dit zou op zijn beurt een remmend effect moeten hebben op ethnocentrisme. In zijn besluit stelt Billiet dat beide mechanismen aanwezig zijn in Vlaanderen, maar aangezien hij zijn studie alleen uitvoert in de Vlaamse context is het onmogelijk om de impact van beide causale mechanismen te onderscheiden. Tot op zekere hoogte zijn de Vlaamse bevindingen ook teruggevonden in Nederland, alhoewel het effect daar zwakker was (Eisinga, Billiet & Felling 1999). Een verklaring voor dit verschil tussen Vlaanderen en Nederland kan liggen in het feit dat Vlaanderen een overwegend katholiek land is dat kerkgangers toegang verleent tot een bijzonder uitgebreid gamma

aan sociale netwerken, waarbij de katholieke zuil ook een dominante maatschappelijke positie inneemt, terwijl Nederland religieus heterogeen is met zowel een sterke katholieke als protestantse aanwezigheid.

Deze verschillende onderzoeken leggen twee belangrijke punten van onenigheid bloot waarmee de betrokken godsdienstsociologen geconfronteerd worden. Ten eerste is er, ondanks de dominante opvatting dat kerkelijke betrokkenheid ethnocentrisme versterkt, geen eensgezindheid over de verklaring van dit effect: ofwel door de religie op zich, ofwel door de manier waarop religie ervaren wordt. Binnen deze laatste optiek zou een extrinsieke of een fundamentalistische houding ten aanzien van religie verantwoordelijk zijn voor de vastgestelde negatieve effecten, niet de godsdienstige ervaring als dusdanig. Wat echter opvalt in deze discussie is dat religie vaak op een vrij algemene manier wordt voorgesteld zonder dat er rekening wordt gehouden met de verschillende denominaties of de verschillende rol die religie bekleedt in de samenleving.

Ten tweede wordt het huidige onderzoek gekenmerkt door een gebrek aan veralgemeenbaarheid van de conclusies. De meeste onderzoeken die op een positief effect wijzen, hebben plaats gehad in Amerika (Allport 1958; Batson, Schoenrade & Ventis 1993, 305-309). Daartegenover staat het onderzoek in de Lage Landen, waarbij doorgaan een eerder curvilineair verband wordt teruggevonden. Wanneer er niet gecontroleerd wordt op andere variabelen blijkt dat Vlaamse randkerkelijken en kerkelijken negatiever staan tegenover migranten dan de kerksen en de niet-katholieken (Billiet 1991, 65-66). Dit gebrek aan veralgemeenbaarheid wordt mede in de hand gewerkt door het feit dat er in het onderzoek onvoldoende een onderscheid wordt gemaakt naargelang de verschillende christelijke denominaties. Nochtans weten we uit het werk van Max Weber dat het protestantisme een heel specifieke rol heeft gespeeld bij het tot stand komen van de moderne waardepatronen in de Europese samenlevingen (Weber [1976] 1930). Weber gaat er immers van uit dat de rationalisering van de westerse wereld enkel mogelijk was dankzij de invloed van de protestantse ethiek. Deze logica volgend, kunnen we er dan ook van uitgaan dat protestantse gelovigen op een andere manier zullen omgaan met houdingen als ethnocentrisme dan de andere christelijke denominaties. Het lokale karakter van de meeste studies, het feit dat meestal met zeer beperkte steekproeven wordt gewerkt, en het gebrek aan aandacht voor denominale verschillen zorgt er echter voor dat we in deze tak van de godsdienstsociologie weinig veralgemeenbare uitspraken en conclusies terugvinden.

Als we wel tot dergelijke veralgemeenbare uitspraken willen komen, dan biedt de studie van Billiet (1995) een uitstekend vergelijkingspunt. Het gaat hier om zowat de enige studie die op een ondubbelzinnige en methodologisch overtuigende wijze kan aantonen dat religie sterke en significante positieve effecten heeft. Indien de conclusies van Billiets studie gegeneraliseerd zouden kunnen

worden, dan zou dit een sterke impact kunnen hebben op deze discussie die Gordon Allport een halve eeuw geleden heeft opgestart. De alternatieve mogelijkheid is natuurlijk dat deze bevindingen beperkt blijven tot Vlaanderen (en tot op zekere hoogte tot Nederland) vanwege de specifieke situatie in dit land. Vlaanderen heeft een verzuilingstraditie waarin subculturen gesegregeerd zijn langs religieuze lijnen (Huysse 2003; Billiet 2004). Dit impliceert dat gelovigen niet alleen gesocialiseerd worden binnen de context van de kerk maar ook binnen een groot aantal culturele en sociale organisaties zoals katholieke scholen. Een mogelijke veronderstelling is dan ook dat in landen die geen verzuild maatschappelijk leven kennen, de impact van religie veel geringer zal zijn. Bovendien is de timing van het onderzoek van belang. Ten tijde van het ISPO-verkiezingsonderzoek in 1991 was het Vlaams Blok (tegenwoordig: Vlaams Belang) nog een relatief bescheiden partij, die slechts een gering aandeel van het Vlaams electoraat bereikte. Deze partij slaagde er echter al snel in om het debat over etnische en culturele minderheden in ons land te polariseren (Lubbers, Scheepers & Billiet 2000). Anno 2004 wordt het maatschappelijk debat over ethnocentrisme in ons land dus in andere termen gevoerd dan dit het geval was in 1991. Bovendien zijn ook de electorale verhoudingen tussen de christendemocratische netwerkpartij (toen: CVP, nu: CD&V) en het Vlaams Belang sterk gewijzigd tussen 1991 en 2004. Omwille van al deze redenen leek het dan ook nuttig na te gaan in hoeverre de door Billiet beschreven relaties ook nu nog van toepassing zijn in Vlaanderen.

3. Data en methodologie

Als we willen nagaan of kerkelijke betrokkenheid nog steeds een temperend effect heeft op ethnocentrisme onder Vlaamse gelovigen, moeten we een beroep doen op een representatieve steekproef. De meest recente algemene steekproef die we ter beschikking hebben is de tweede golf van de European Social Survey (ESS2004; N = 45.681). Het grote voordeel van de ESS is natuurlijk dat deze survey zich uitstekend leent tot vergelijkend onderzoek, zodat we kunnen nagaan of de stelling van Billiet ook kan veralgemeend worden naar een andere culturele context. Een bijkomend voordeel van de ESS-dataset is dat de survey op uniforme wijze werd uitgevoerd in 24 Europese landen. De kwaliteit van het veldwerk voldoet aan de hoogste internationale normen met responscijfers gaande van 43,6 percent (Frankrijk) tot 79,3 percent (Estland). Voor elk van de landen afzonderlijk kan de ESS dus beschouwd worden als een representatieve steekproef binnen de volwassen populatie.

In de ESS is de religieuze denominatie bevestigd via een tweetrapsvraag. Eerst werden de respondenten geconfronteerd met de vraag of zij tot een specifieke religieuze denominatie behoorden. 38,3 percent van alle respondenten hebben

aangegeven dat zij tot geen enkele denominatie behoorden, met als uitschieters 77,3 percent in Estland (duidelijk het meest seculiere land in het ESS-gebied) tot 7,8 percent in Polen en 9,2 percent in Griekenland. Aan de resterende respondenten werd gevraagd tot welke specifieke denominatie zij behoorden. Over het algemeen zijn alle belangrijke Europese christelijke denominaties goed vertegenwoordigd in de survey met 35 percent katholieke, 13 percent protestantse en negen percent orthodoxe respondenten.¹

Omdat de ESS ons toegang geeft tot een dergelijk rijk arsenaal aan data, kunnen we op een aantal verschillende manieren nagaan of de conclusies van Billiet kunnen veralgemeend worden. Ten eerste kunnen we de studie voor Vlaanderen opnieuw uitvoeren om na te gaan of de bevindingen op basis van de data van 1991 nog steeds geldig zijn 13 jaar later. Ten tweede kunnen we ook testen of de stelling van Billiet ook valide is voor andere landen met een overwegend katholieke traditie. Ten derde laat de ESS dataset ons toe om te onderzoeken of dezelfde effecten ook aanwezig zijn voor de andere christelijke denominaties.

Er zijn een aantal redenen waarom we het onderzoek van Billiet op drie verschillende manieren wensen te herhalen. Onze eerste analyse beperkt zich tot de katholieken in Vlaanderen en heeft dus als doelstelling dezelfde groep te analyseren als diegene die destijds door Billiet werd onderzocht. De relevantie van deze analyse is dat er gecontroleerd kan worden voor tijdeffecten: we kunnen nagaan of de katholieke gemeenschap in Vlaanderen veranderd is tussen 1991 en 2004. De ESS-dataset bevat uiteraard ook gegevens voor België (N = 1778), en in totaal beschikken we over 1028 respondenten uit het Vlaams Gewest. De steekproef kan als betrouwbaar worden gekenmerkt. Vanuit theoretisch oogpunt is de vergelijking zinvol: in 1991 was de katholieke zuil in Vlaanderen nog veel sterker uitgebouwd dan in 2004 (Billiet 2004). Reeds sinds de jaren '60 van de vorige eeuw is de kerksheid sterk aan het dalen in Vlaanderen en we hebben verschillende redenen om aan te nemen dat ook na 1991 de kerk verder aan belang heeft ingeboet onder de Vlaamse bevolking. Hoewel de Belgische Bisschoppenconferentie sinds 1998 gestopt is met het publiceren van de officiële kerktellingen, lijkt het toch zeer waarschijnlijk dat de kerkpraktijk in de gehele periode 1991-2004 sterk gedaald is. De cijfers waarover we kunnen beschikken, laten zien dat de regelmatige kerkpraktijk gedaald is van 21,3 procent van de bevolking in 1991 tot 12,7 procent in 1998, ofwel een daling met 8,6 percent in zeven jaar tijd (Dobbelaere & Voyé 2000, 123). Wanneer we deze trend extrapoleren op basis van surveygegevens die gecorrigeerd werden voor sociale wenselijkheid, dan zien we dat de kerksheid nog maar negen percent bedraagt op het ogenblik van de ESS survey in 2004 (Hooghe, Quintelier & Reeskens 2006), en dit is slechts veertig percent van het aandeel op het moment dat het veldwerk is uitgevoerd voor de studie van Billiet. Deze bevindingen geven een veilige basis om aan te nemen dat de publieke rol van religie sterk is afgenomen tussen 1991 en 2004.

Belangrijker nog is dat de interne cohesie van de katholieke zuil in Vlaanderen sterk verminderd is (Hooghe 2001; Billiet 2004). De sterke structurele band tussen de katholieke kerk, de christendemocratische politieke partij CVP en de christelijke vakbond en sociale organisaties is fel verzwakt sinds de jaren 1990. Als een indicator voor deze afzwakking en voor de desintegratie van de katholieke zuil kunnen we erop wijzen dat terwijl de CVP begin jaren '90 nog steeds 27 percent van alle stemmen in Vlaanderen behaalde, de CD&V nog slechts 20 percent haalde bij de verkiezingen van 2003. De desintegratie van de katholieke zuil is theoretisch relevant omdat Billiet (1995, 231-232) aanneemt dat een deel van het positieve effect van kerkelijke betrokkenheid verklaard kan worden door het feit dat kerkgangers beter geïntegreerd zijn in de samenleving, vooral omwille van hun overlappend lidmaatschap in christelijke sociale en culturele organisaties en de vakbond (Van Gyes, Billiet & De Witte 1999). Indien deze integratiemechanismen verzwakt zijn sinds 1991 zou dit impliceren dat sommige bevindingen uit 1995 niet langer gerepliceerd zouden kunnen worden voor de huidige Vlaamse samenleving.

In een tweede replicatiepoging beperken we ons niet langer tot Vlaanderen. Indien we willen onderzoeken of de relatie tussen kerkelijke betrokkenheid en ethnocentrisme een bredere algemene geldigheid heeft zouden we dezelfde patronen moeten terugvinden onder gelovigen in andere landen. Daarom zullen we dit model ook toepassen op katholieken in andere landen. Het moet echter benadrukt worden dat één van de belangrijkste verklarende variabelen maatschappelijke vervreemding is. Diverse onderzoeken stellen dat indien religie leidt tot een meer succesvolle integratie in de samenleving, dit gevoelens van vervreemding (wantrouwen, individualisme, machteloosheid) zal beperken wat op zijn beurt een positief effect zou moeten hebben op ethnocentrisme. Het zou echter onrealistisch zijn om te verwachten dat dergelijke effecten ook aanwezig zouden zijn in landen waar het katholicisme een kleine religieuze groep is. Indien we de stelling van Billiet over een matigend effect van kerkelijke betrokkenheid op een geloofwaardige wijze willen toetsen, moeten we ons dan ook beperken tot de overwegend katholieke samenlevingen waar een katholiek geloof en kerkelijke betrokkenheid effectief kan dienen als een manier om te integreren in de samenleving. Daarom zullen we onze analyse ook uitbreiden naar de traditioneel katholieke landen zoals Spanje en Italië.

In een derde replicatie gaan we nog een stap verder. Billiet stelt dat kerkelijke betrokkenheid een temperend effect heeft op ethnocentrisme omwille van de kerkelijke leer over "de waarden van solidariteit, liefdadigheid en sociale rechtvaardigheid". Deze waarden zijn echter niet alleen aanwezig in de rooms-katholieke kerk maar kunnen ook teruggevonden worden in andere religieuze denominaties. Indien deze waarden inderdaad houdingen tegenover immigranten verklaren zouden zij bijgevolg ook gevonden moeten worden in de andere christelijke denominaties. Op dit punt van de analyses kunnen we de comparatieve aard van het ESS volledig benutten. Omdat de survey 24 Europese landen

bestrijkt hebben we dus ook de beschikking over vergelijkbare data over protestanten in overwegend protestante landen en over orthodoxen in de overwegend orthodoxe landen. Meer specifiek kunnen we nagaan wat de effecten van kerkelijke betrokkenheid op ethnocentrisme zijn bij de protestanten in de Scandinavische landen (Denemarken, Zweden, Noorwegen en Finland) en bij de orthodoxe gelovigen in Griekenland. Vanwege een te klein aantal andersgelovigen kunnen we ons model niet testen voor niet-christelijke denominaties, maar dit is ook niet strikt noodzakelijk voor onze theoretische doelstelling.

Omdat dit een replicatieonderzoek is willen we zo dicht mogelijk Billiets model uit 1995 benaderen, en zullen we attitudes die wijzen op maatschappelijke vervreemding en anomie gebruiken als intermediaire variabelen. Net zoals in het oorspronkelijke onderzoek doen we een beroep op een structureel meetmodel, in case de Calis-procedure in SAS (Byrne 2001). Net zoals in het oorspronkelijke onderzoek is de afhankelijke variabele negatieve attitudes tegenover immigranten. In de ESS2004 data wordt deze variabele gemeten door drie Likert-items waarbij een elfpuntenschaal wordt gebruikt (hoe hoger de score, hoe ethnocentrischer, zie Tabel 1).

Tabel 1. Factoranalyse op de ethnocentrisme-items.

Vraag	Factorlading
Is het volgens u over het algemeen slecht of goed voor de Belgische economie dat mensen uit andere landen hier komen wonen?	0.76
Vindt u dat het culturele leven in België over het algemeen ondermijnd of verrijkt is door mensen uit andere landen die hier zijn komen wonen?	0.80
Is België, door mensen uit andere landen die hier zijn komen wonen, een slechtere of betere plek geworden om te wonen?	0.85

Cronbach's alpha: 0.84; N = 41.065; rotatiemethode: Varimax.

Tabel 2. Factoranalyse op de politieke machteloosheid-items.

Vraag	Factorlading
Hoe vaak vindt u politiek zo ingewikkeld dat u niet echt kunt begrijpen wat er aan de hand is?	0.69
Hoe moeilijk of makkelijk vindt u het om uw mening te vormen over politieke kwesties?	-0.69

Cronbach's alpha: 0.64; N = 43.989; rotatiemethode: Varimax.

De indicatoren voor politieke machteloosheid werden bevroegd aan de hand van een vijfpuntenschaal. Zoals uit de factorrotatie in Tabel 2 valt af te leiden

is er één item in omgekeerde richting verwoord. Na de factoranalyse en voorafgaand aan de alphacorrelatie werd dit item gespiegeld in de correct interpreteerbare richting.

Billiet (1995) gebruikte ook autoritaire waarden als een intermediaire variabele. In de ESS dataset zijn er echter geen metingen van autoritarisme, in de betekenis die Adorno aan dit begrip hechtte, beschikbaar. De literatuur over het bestaan van een rechts autoritair waardencomplex laat ons echter toe om een meting voor autoritarisme te vervangen door een schaal van moreel conservatisme. In alle studies die reeds uitgevoerd zijn rond rechts autoritarisme blijkt dat deze twee meetschalen zeer sterk gecorreleerd zijn en deel uitmaken van een rechts-autoritair waardencomplex (Meloan 1994). Als meting voor moreel conservatisme zijn vijf moreel-conservatieve indicatoren met betrekking tot vrouwenrechten en het gezin getest. Deze indicatoren werden aan de respondenten werden voorgelegd met een vijfpuntenschaal. Na de analyses werden de eerste, derde en vierde indicator weerhouden voor verdere analyses en werden zij in een interpretatief zinvolle richting gespiegeld (Tabel 3).

Tabel 3. Factoranalyse op de moreel conservatisme-items.

Vraag	Factorlading
Een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin.	0.59
Mannen moeten evenveel verantwoordelijkheid op zich nemen voor de huishouding en de kinderen als vrouwen. [niet opgenomen]	-0.20
Wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn, moeten mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen.	0.71
Als er kinderen thuis wonen, moeten ouders bij elkaar blijven, ook als ze niet met elkaar kunnen opschieten.	0.49
Het gezin van iemand hoort zijn of haar belangrijkste prioriteit in het leven te zijn. [niet opgenomen]	0.31

Cronbach's alpha: 0.61; N = 44.304; rotatiemethode: Varimax.

Bovendien heeft Billiet gebruik gemaakt van een specifieke meetschaal voor utilitair individualisme, die niet beschikbaar is in het Europees onderzoek. De schaal was echter geconstrueerd om gevoelens van vervreemding tegenover de gehele maatschappij te meten. In veel internationaal onderzoek worden deze gevoelens van vervreemding echter gemeten door de traditionele vragen over veralgemeend vertrouwen of *generalized trust* (Stolle 1999). Vandaar dat wij in dit onderzoek veralgemeend vertrouwen gebruiken als een meting voor sociale integratie. In de ESS is veralgemeend vertrouwen gemeten door drie Likert items met een overeenkomstige elfpuntenschaal (Tabel 4).

Tabel 4. Factoranalyse op de veralgemeend vertrouwen-items.

Vraag	Factorlading
Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn, of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen?	0.74
Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, of zouden zij proberen eerlijk te zijn?	0.76
Denkt u dat mensen meestal behulpzaam proberen te zijn of denkt u dat zij meestal aan zichzelf denken?	0.66

Cronbach's alpha: 0.76; N = 45.053; rotatiemethode: Varimax.

Onze belangrijkste onafhankelijke variabele is kerkelijke betrokkenheid. Meer specifiek werd aan de respondent gevraagd naar zijn of haar frequentie in het bijwonen van religieuze diensten, gaande van "elke dag" tot "nooit" (zeven antwoordmogelijkheden). Het is belangrijk te benadrukken dat we alleen de respondenten hebben geanalyseerd die zichzelf identificeren met een specifieke denominatie; onze analyses kunnen daarom geen verschillen vaststellen tussen gelovigen en niet-gelovigen. Dat was trouwens ook niet de bedoeling: omdat we zo getrouw mogelijk de onderzoeksopzet van Billiet wilden volgen, zijn we vooral geïnteresseerd in de verschillen inzake kerkelijke betrokkenheid *onder* gelovigen, niet in de verschillen tussen gelovigen en niet-gelovigen.

Eén van de exogene variabelen in het oorspronkelijk model, nl. lidmaatschap van vrijwillige organisaties, werd niet opgenomen in de ESS2004 survey. Wat dit betreft komen we dus niet tot een exacte replicatie, maar dit kan niet echt bezwaarlijk worden genoemd, gelet op het feit dat het gecombineerde effect van lidmaatschap op ethnocentrisme in 1995 beperkt bleef tot een niet-significante regressiecoëfficiënt van .02. Aangezien metingen rond lidmaatschap van verenigingen wel ingesloten waren in de eerste golf van de ESS (2002/2003) hebben we een aantal testen uitgevoerd op de ESS-2002 dataset. Geen van deze testen gaf echter bevredigende aanwijzingen om lidmaatschap van verenigingen in te sluiten in ons theoretisch model. Daarom hebben we besloten om deze variabele uit de analyses te weren en de ESS2004 dataset te gebruiken (dus zonder bevraging van lidmaatschap).

Ondanks deze beperkte wijzigingen blijven het onderzoeksontwerp en de theoretische assumpties van deze analyse zeer dicht bij het onderzoek van Billiet (1995). We nemen aan dat religieuze betrokkenheid een direct effect kan hebben op ethnocentrisme alsook een indirect effect gevoed door gevoelens van politieke machteloosheid, moreel conservatisme en sociale vervreemding.

4. Resultaten

Een bivariate verkenning van de ESS2004 dataset toont aan dat de verschillende christelijke denominaties samenhangen met verschillende etnocentrismeniveaus. Op een schaal van 0-10 is de gemiddelde etnocentrismescore voor de gehele ESS steekproef 5,01. Katholieken en orthodoxen laten een hogere score voor etnocentrisme optekenen terwijl protestanten en niet-gelovigen minder etnocentrisch lijken te zijn. Vervolgens hebben we de kerkgangers voor de gehele ESS steekproef opgedeeld in drie ongeveer even grote groepen. De 'kernleden' zijn deze gelovigen die minstens ééns per maand een religieuze dienst bijwonen. De 'modale leden' zijn gelovigen die de religieuze dienst enkel bijwonen bij speciale religieuze gelegenheden of nog minder vaak. De 'marginale leden' zijn gelovigen die nooit naar de kerk gaan. Omdat we weten dat zowel etnocentrisme als kerkbezoek geconcentreerd zijn onder de oudere leeftijdscorten, hebben we aparte berekeningen gemaakt voor jonge en oude leeftijdsgroepen, en dit op basis van een splitsing op de mediaan van de steekproef, die op 46 jaar is (Tabel 5).

Deze bivariate verkenning toont al aan dat de relatie tussen kerkelijke betrokkenheid en etnocentrisme geen rechtlijnig patroon laat optekenen. Onder de katholieken lijken de verschillen klein te zijn, maar toch zijn de kerngelovigen lichtjes minder etnocentrisch. Bij de protestanten is deze relatie wel duidelijk: er is een lineaire relatie waarbij de kernleden het minst etnocentrisch zijn. Terwijl bij de katholieken het verschil tussen kernlid en marginaal lid beperkt bleef tot slechts 0,15 punten (op een tienpuntenschaal), is dit verschil onder de protestanten 0,47. Voor orthodoxe gelovigen zijn de verschillen ook relatief duidelijk, maar hier zijn de resultaten tegengesteld en tonen de kernleden dus de hoogste niveaus van etnocentrisme. Gemiddeld kunnen de laagste etnocentrismeniveaus teruggevonden worden bij diegenen die zich bekennen tot een niet-christelijke denominatie. Waarschijnlijk kunnen we besluiten dat een aantal van deze respondenten zelf tot een etnische minderheidsgroep behoren. Protestanten en niet-religieuze respondenten laten in het algemeen de meest positieve attitudes tegenover minderheden optekenen; de katholieken staan dicht bij het Europese gemiddelde terwijl de orthodoxen het meest negatief staan tegenover outsider groepen.

De verschillen in de gemiddelde scores (Tabel 5) nemen echter geen andere onafhankelijke variabelen mee in rekening. We weten niet wat het effect van kerkbezoek is indien we andere onafhankelijke variabelen constant houden. Dit probleem kunnen we oplossen met *structural equation modeling*. Ons model volgt zo getrouw mogelijk het model dat door Billiet (1995) ontworpen werd.

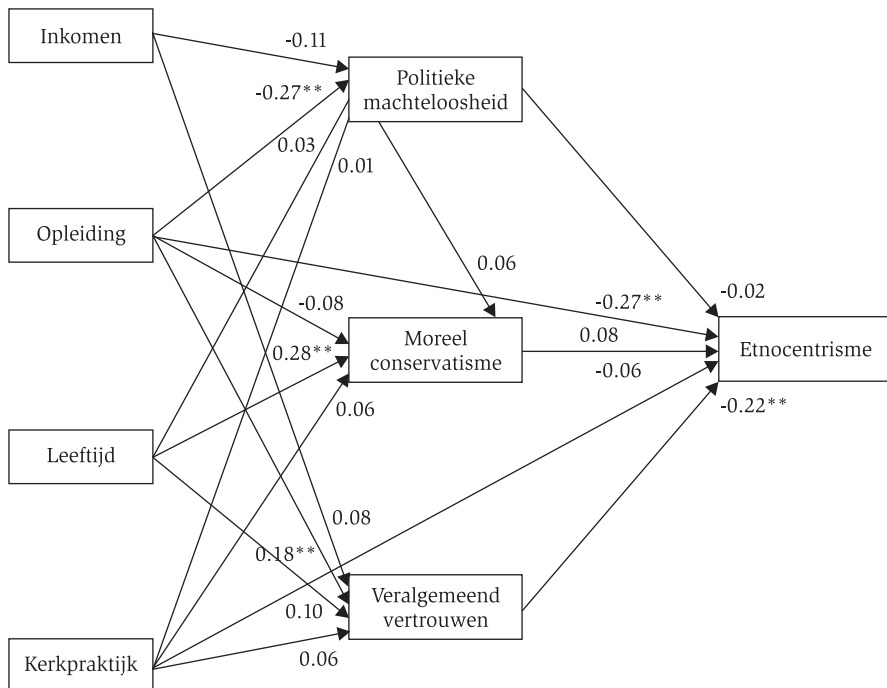
In een eerste replicatie construeren we exact hetzelfde model als in de analyses van Billiet, nl. het causale model voor de katholieken in Vlaanderen ($N =$

Tabel 5. Etnocentrisme naargelang religieuze denominatie.

Religieuze denominatie	N	Gemiddelde	Leeftijd		Kerkelijke betrokkenheid		
			≤ 46 jaar	> 46 jaar	kern	modaal	marginaal
Totale bevolking	44.744	5,00	4,80	5,21	5,02	4,96	5,02
Katholieken	13.570	5,03*	4,85	5,21	4,94	5,09	5,19
Katholieken in Vlaanderen	430	5,36	5,20	5,46	5,42	5,00	5,77
Protestanten	5.209	4,77	4,50	4,95	4,65	4,72	5,12
Orthodoxen	2.414	5,86	5,66	6,03	6,11	5,69	5,31
Andere religieuze denominaties	1.615	4,19	3,96	4,66	4,09	4,26	4,32
Geen religieuze denominatie	20.828	4,94*	4,79	5,15	5,03	4,83	5,00

De cellen bevatten de gemiddelde scores op de etnocentrismeschaal (0-10). Hoe hoger de score, hoe etnocentrischer. Bron: ESS 2004. * = Bonferroni test naar verschillen in gemiddelde in etnocentrismeniveaus naargelang religieuze denominatie; alleen de Katholieken en de individuen zonder denominatie verschillen niet van elkaar ($\alpha = 0.05$). Kerkelijke betrokkenheid: kern = kerkbezoek van minstens éénmaal per maand; modaal: alleen bij speciale religieuze gelegenheden of minder vaak; marginaal: nooit.

342 in de finale analyses, terwijl Billiet kon werken op een dataset met $N = 999$). Bij de Vlaamse katholieken zien we dat het effect van kerkbezoek veel kleiner is geworden dan in 1991 en dit effect is ook niet langer significant. We kunnen nog steeds een direct effect van kerkbezoek op etnocentrisme waarnemen, maar het effect is zwak (-0,06) en niet significant. De belangrijke causale relaties blijven echter dezelfde als in het oorspronkelijke model van Billiet. Hoog opgeleide respondenten laten lagere niveaus van politieke machteloosheid en etnocentrisme optekenen en bovendien zijn ze meer wantrouwend. Wantrouwende mensen laten bovendien hogere niveaus van etnocentrisme optekenen. De effecten van kerkbezoek zijn echter niet-significant. Vergeleken met de bevindingen van de vroege jaren '90 van de vorige eeuw blijkt dat er geen effect is op politieke machteloosheid en deze bevinding kan gerelateerd worden aan het feitelijke verlies van macht bij katholieke partijen en verenigingen. Ten slotte blijkt dat de kerkgangers lichtjes conservatiever en wantrouwer zijn. Al deze causale relaties staan samengevat in onderstaande figuur (Figuur 1).

** $p < 0.01$; * $p < 0.05$. Structural equation model (calis-procedure in SAS) met katholieke respondenten in Vlaanderen. Ontwerp van het model: Billiet (1995, 230). De cijfers zijn gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten. Goodness of fit teststatistieken: $GFI = 0,997$; $\chi^2 = 3,554$, $df = 2$; $RMSR = 0,0125$; $RMSEA = 0,0475$.

Figuur 1. Etnocentrisme bij de Vlaamse katholieken.

Tabel 6. Gestandaardiseerde effecten van de structurele meetmodellen van etnocentrisme.

	Gestandaardiseerde effecten op etnocentrisme											
	MODEL I Katholieken in Vlaanderen			MODEL II Katholieken in Spanje en Italië			MODEL III Protestanten in Scandinavië			MODEL IV Orthodoxen in Griekenland		
	Direct	Indi- rect	Totaal	Direct	Indi- rect	Totaal	Direct	Indi- rect	Totaal	Direct	Indi- rect	Totaal
Inkomen	-0.02	-0.02	-0.02	-0.03	-0.03	-0.03	-0.02	-0.02	-0.02	-0.02	-0.01	-0.01
Opleiding	-0.27**	-0.05	-0.33	-0.15**	-0.07	-0.22	-0.19**	-0.04	-0.23	-0.15**	-0.05	-0.20
Leeftijd	-0.02	-0.02	-0.02	0.01	0.01	0.01	-0.02	-0.02	-0.02	-0.02	-0.02	-0.02
Kerkelijke betrokkenheid	-0.06	-0.01	-0.07	0.05	-0.01	0.04	-0.09**	-0.01	-0.10	-0.05	-0.01	-0.06
Politieke machteloosheid	-0.02	0.05	0.03	0.16**	0.002	0.162	0.07**	0.01	0.08	0.06	-0.03	0.03
Moreel Conservatisme	0.08	0.08	0.08	0.09*	0.09	0.09	0.17**	0.17	0.17	0.06*	0.06	0.06
Vergameend vertrouwen	-0.22**	-0.22	-0.22	-0.17**	-0.17	-0.17	-0.20**	-0.20	-0.20	-0.23**	-0.23	-0.23
N	342			689			1.978			1.295		
R ²	16.73%			14.95%			15.52%			10.14%		
Fit indices	GFI = 0.997; $\chi^2 = 3.554$, df = 2; RMSR = 0.0125; RMSEA = 0.0474			GFI = 0.996; $\chi^2 = 10.354$, df = 2; RMSR = 0.014; RMSEA = 0.077			GFI = 0.999; $\chi^2 = 10.465$, df = 2; RMSR = 0.010; RMSEA = 0.046			GFI = 0.999; $\chi^2 = 0.929$, df = 2; RMSR = 0.004; RMSEA = 0.000		

Cellen bevatten gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van model zoals Figuur 1. * p < 0.05, ** p < 0.01. Alleen de directe effecten zijn statistisch getest.

Dit causale model is vervolgens getest voor de drie belangrijkste christelijke denominaties: de katholieke, de protestantse en de orthodoxe kerk. Om de test zo vergelijkbaar mogelijk te maken hebben we besloten ons te beperken tot de “mainstream” West-Europese landen. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat Oost-Europese landen met een communistisch verleden een specifiek patroon betreffende veralgemeend vertrouwen en ethnocentrisme laten optekenen (Delhey & Newton 2005; Hooghe & Wilkenfeld 2006). Daarom hebben we besloten om een land als Polen niet te analyseren, ook al is er een sterke katholieke aanwezigheid in dat land. Omdat een deel van de causale verantwoording van Billiet ligt in de toegang tot een aantal sociale netwerken in de religieus gedefinieerde subcultuur beperken we ons tot die religieuze groepen die een duidelijke meerderheid in hun land vormen. Voor de katholieken (Model II) impliceert dit dat we ons beperken tot Spanje en Italië; voor de protestanten hebben we informatie over respondenten in Denemarken, Noorwegen, Zweden en Finland (Model III) en voor de orthodoxe gelovigen, ten slotte, hebben we enkel respondenten uit Griekenland geanalyseerd (Model IV). De resultaten voor alle modellen, inclusief de katholieken in Vlaanderen (Model I) staan vermeld in Tabel 6.

In Model II is het causale model voor ethnocentrisme getest voor de katholieke gelovigen in Spanje en Italië. Opnieuw hebben opleidingsniveau en veralgemeend vertrouwen een sterke impact op ethnocentrisme. Politieke machteloosheid en moreel conservatisme blijken hier significant te zijn en beide versterken ethnocentrisme. Voor kerkelijke betrokkenheid, echter, zijn de resultaten negatief: de relatie is niet significant. Er moet echter opgemerkt worden dat, terwijl in Vlaanderen kerkelijke betrokkenheid ethnocentrisme lijkt te reduceren (alhoewel dit effect niet significant is), in Spanje en Italië kerkelijke betrokkenheid juist een omgekeerd effect heeft, hoewel weer niet op een significante wijze.

In Model III beperken we ons tot de protestantse gelovigen in Scandinavië (Denemarken, Finland, Noorwegen en Zweden). Opnieuw valt op dat opleidingsniveau en veralgemeend vertrouwen ethnocentrisme reduceren en dat moreel conservatisme ethnocentrisme doet toenemen. De belangrijkste bevinding hier is dat bij de protestanten kerkbezoek een duidelijk en significant temperend effect heeft op ethnocentrisme en dit in lijn met de oorspronkelijke bevindingen van Billiet bij de Vlaamse katholieken. In tegenstelling tot wat we gezien hebben bij de katholieken, is er bij de protestanten dus een duidelijk, rechtlijnig en significant effect. Het moet onderstreept worden dat we hier geen ‘Scandinavisch exceptionalisme’ meten: de analyse is beperkt tot de protestanten in Scandinavië, en we wagen ons dus niet aan een vergelijking van Scandinaviërs met niet-Scandinaviers. Het feit dat ethnocentrismeniveaus in het algemeen lager lijken te zijn in Scandinavië dan in de rest van Europa kan onze bevindingen dus niet verklaren.

Ten slotte is er Model IV dat zich beperkt tot de orthodoxe gelovigen in Griekenland. Ook hier kunnen we een temperend maar niet significant effect van kerkelijke betrokkenheid op ethnocentrisme vaststellen.

Wanneer we terugkijken op deze resultaten is de belangrijkste bevinding dat we ons niet al te gemakkelijk mogen laten verleiden tot algemene en verreikende verklaringen over de impact van religie op ethnocentrisme. Wanneer andere factoren constant worden gehouden blijkt dat er voor bepaalde groepen een duidelijk temperend effect is, en dit is vooral het geval bij de protestanten. Voor de orthodoxe gelovigen lopen deze effecten in dezelfde richting, maar dit is niet significant. Eerder verrassend vinden we dat onder katholieken in Zuid-Europa kerkelijke betrokkenheid ethnocentrisme zelfs kan versterken, weliswaar niet significant.

5. Discussie

In dit replicatie-onderzoek kunnen de verwachtingen over de temperende impact van religieuze betrokkenheid op ethnocentrisme alleen bevestigd worden voor protestanten. Zoals we eerder reeds vaststelden bij de bivariate analyses van de gemiddelde ethnocentrismeniveaus, blijken de kernleden van de protestantse kerken minder bevooroordeeld te zijn. Terwijl protestantse kernleden een gemiddelde score van 4,65 op de ethnocentrismeschaal halen is deze score 5,12 voor protestanten die nooit naar de kerk gaan. Voor katholieken en orthodoxe gelovigen zijn de statistische analyses minder evident en de veiligste conclusie is dat bij deze denominaties er geen significante relatie is tussen kerkelijke betrokkenheid en ethnocentrisme. Dus voor de katholieken en orthodoxen konden noch de negatieve noch de positieve hypotheses bevestigd worden.

Er moet opgemerkt worden dat onze analyses niet alle problemen oplossen die gerelateerd zijn met het onderzoek van religieuze betrokkenheid op ethnocentrisme. Een eerste belangrijke waarschuwing is dat we weinig informatie hebben over de manier waarop respondenten hun religie beleven. Op basis van de European Social Survey kunnen we nauwelijks uitspraken doen over het onderscheid tussen intrinsieke en extrinsieke motivatie, en de notie 'fundamentalisme' kon al evenmin getoetst worden. Hoogstens kan gespeculeerd worden dat het luthers protestantisme, met een sterk verinnerlijkt religieus besef, allicht nauwer verwant is met een intrinsieke religieuze motivatie. De meeste van deze concepten kunnen echter enkel geoperationaliseerd worden door betrouwbare psychologische schalen die onmogelijk geïntegreerd kunnen worden in een algemene bevolkingsenquête. Surveybronnen zoals de European Social Survey zijn daarom nauwelijks geschikt om een antwoord te bieden op deze vraag.

Een tweede beperking is dat we onze testen alleen hebben uitgevoerd bij respondenten die zichzelf als religieuze gelovigen hebben bestempeld. Bij deze gelovigen vinden we dat kerkelijke betrokkenheid alleen een duidelijk positief effect heeft bij de protestanten en niet bij andere christelijke denominaties. Deze analyses laten ons echter alleen toe om de impact van kerkbezoek te onderzoeken en niet van religie als geheel. We kunnen alleen de impact van religie onderzoeken, inclusief de verschillende aspecten van geloof en overtuigingen, indien we een vergelijking maken tussen religieuze en niet-religieuze respondenten. Dergelijke analyses waren niet mogelijk in het kader van dit artikel maar zullen in toekomstig onderzoek verder uitgevoerd worden.

Wanneer we terugblikken op eerdere studies is het bij nader inzien verrassend dat godsdienstsociologen hebben aangenomen dat de effecten van kerkelijke betrokkenheid uniform zouden zijn voor alle denominaties. Soms worden resultaten van protestantse kerken eenvoudigweg gebruikt om bepaalde stellingen over katholieke gelovigen te ondersteunen, en in bepaalde studies wordt de denominatie van de respondenten zelfs niet vermeld. Blijkbaar nemen bepaalde auteurs aan dat de inhoud van de religie als dusdanig niet van belang is en dat we de katholieken, protestanten en orthodoxe gelovigen inwisselbaar kunnen gebruiken. Dit is duidelijk niet het geval zoals deze analyse heeft aangetoond: de inhoud van een religie maakt wel degelijk een verschil. Het feit dat protestanten een uitzonderlijk patroon laten optekenen is echter niet verwonderlijk. Reeds een eeuw geleden heeft Max Weber opgemerkt dat protestantisme beschouwd kon worden als de meest 'moderne' religie en associeerde hij ze met zijn ideaaltype van rationeel-legaal handelen. Enkele recente analyses tonen aan dat ethnocentrisme en wantrouwen lager zijn in de overwegend protestantse landen (Delhey & Newton 2005). Onze huidige resultaten lijken deze bevindingen te bevestigen, weliswaar op een individueel niveau.

De theoretische relevantie van onze bevindingen is de conclusie dat tot dusver het debat over de impact van religie op ethnocentrisme in te brede termen is gevoerd. Allicht is dit een evidente waarheid, maar gelet op de staat van het onderzoek moet ze blijkbaar wel herhaald worden: er zijn wel degelijk belangrijke inhoudelijke verschillen tussen de christelijke denominaties. Deze verschillen blijken bovendien ook nu nog een duidelijke impact te hebben op de maatschappelijke waarden en houdingen van de gelovigen.

NOOT

1. Het percentage islamitische respondenten in deze survey bleef zeer laag. Omwille van taal- en steekproefprobleem is het bovendien zeer de vraag in hoeverre deze steekproef echt representatief is voor de islamitische populatie in West-Europa. Ook de validiteit van ethnocentrisme als afhankelijke variabele bij een islamitische subpopulatie in Europa is zeker niet evident. Daarom hebben we besloten ons voorlopig

te beperken tot de verschillende christelijke denominaties, waarvan we wel over voldoende respondenten beschikken in de ESS.

BIBLIOGRAFIE

- Adorno, T. e.a. (1950), *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Allport, G.W. (1958), *The Nature of Prejudice*. Garden City: Anchor Books.
- Allport, G.W. (1966), The Religious Context of Prejudice, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447-457.
- Allport, G.W. & M. Ross (1967), Personal Religious Orientation and Prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Allport, G.W. & B. Kramer, B. (1946), Some Roots of Prejudice, *Journal of Psychology*, 22, 9-20.
- Batson, C. e.a. (1986), Religious Orientation and Overt versus Covert Racial Prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(1), 175-181.
- Batson, C., P. Schoenrade & W. Ventis (1993), *Religion and the Individual. A Social-Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Billiet, J. (1992), Etnocentrisme en kerkelijke betrokkenheid, *Onze Alma Mater*, 46(1), 57-89.
- Billiet, J. (1995), Church Involvement, Individualism, and Ethnic Prejudice among Flemish Roman Catholics. New Evidence of a Moderating Effect, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(2), 224-233.
- Billiet, J. (1998), Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België, *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1), 33-54.
- Billiet, J. (2004). Van verwerpelijke verzuiling naar geprezen middenveld. Bilan van 30 jaar onderzoek, *Tijdschrift voor Sociologie*, 25(1), 129-158.
- Billiet, J., A. Carton & R. Eisinga (1995), Contrasting Effects of Church Involvement on the Dimensions of Ethnocentrism. An Empirical Study among Flemish Catholics, *Social Compass*, 42(1), 97-108.
- Billiet, J., R. Eisinga & P. Scheepers (1992), Etnocentrisme in de Lage Landen. Opinions over "eigen" en "ander" volk in Vlaanderen en Nederland, *Sociologische Gids*, 39, 300-323.
- Byrne, B. (2001), Structural Equation Modeling With AMOS, EQS, and LISREL. Comparative Approaches to Testing for the Factorial Validity of a Measuring Instrument, *International Journal of Testing*, 1(1), 55-86.
- Coenders, M. & P. Scheepers (2003), The Effect of Education on Nationalism and Ethnic Exclusionism. An International Comparison, *Political Psychology*, 24(2), 313-343.
- Delhey, J. & K. Newton (2005), Predicting Cross-National Levels of Social Trust. Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review*, 21(4), 311-327.
- Derks, F. (1990), *Religieuze attitude theorieën*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Dobbelaere, K. & L. Voyé (1990), From Pillar to Postmodernity: The Changing Situation of Religion in Belgium, *Sociological Analysis*, 51(Supplement), S1-S13.
- Dobbelaere, K. & L. Voyé, L. (2000), Religie en Kerkbetrokkenheid: Ambivalentie en Vervreemding, pp. 117-152 in K. Dobbelaere et al (eds), *Verloren Zekerheid. De Belgen en hun Waarden, Overtuigingen en Houdingen*. Tiel: Lannoo.
- Eisinga, R., J. Billiet & A. Felling (1999), Christian Religion and Ethnic Prejudice in Cross-National Perspective. A Comparative Analysis of the Netherlands and Flanders (Belgium), *International Journal of Comparative Sociology*, 40(3), 375-393.

- Eisinga, R., A. Felling & J. Peters (1990), Church Involvement, Prejudice and Nationalism. A Research Note on the Curvilinear Relationship between Church Involvement and Ethnocentrism in the Netherlands, *Review of Religious Research*, 31, 417-433.
- Gorsuch, R. (1988), Psychology of religion, *Annual Review of Psychology*, 39, 201-222.
- Gorsuch, R. & D. Aleshire (1974), Christian Faith and Ethnic Prejudice. A Review and Interpretation of Research, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13, 281-307.
- Griffin, G., R. Gorsuch & A. Davis (1987), A Cross-Cultural Investigation of Religious Orientation, Social Norms, and Prejudice, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26, 358-365.
- Herek, G. (1987), Religious Orientation and Prejudice. A Comparison of Racial and Sexual Attitudes, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13(1), 34-44.
- Hoge, D. & J. Carroll (1973), Religiosity and Prejudice in Northern and Southern Churches, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12(2), 181-197.
- Hooghe, M. (2001), België: Stabilität und Wandel neokorporatistischer Interessenvermittlung, pp. 31-50 in W. Reutter & P. Rütters (Hrsg.), *Verbände und Verbandssysteme in Europa*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hooghe, M., T. Reeskens & D. Stolle (2006), Diversity, Multiculturalism and Social Cohesion. Generalized Trust and Ethnocentrism in European Societies, in K. Banting, T. Courchene & L. Seidle (eds.), *Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada*. Montreal: Institute for Research on Public Policy.
- Hooghe, M., E. Quintelier & T. Reeskens (2006), Kerkpraktijk in Vlaanderen. Trends en Extrapolaties: 1967-2004, *Ethische Perspectieven*, 16(2), 113-123.
- Hooghe, M. & B. Wilkenfeld (2006), *Examining Political Attitudes and Behaviors Across Adolescence*. College Park: University of Maryland.
- Hunsberger, B. (1995), Religion and Prejudice. The Role of Religious Fundamentalism, Quest, and Right-Wing Authoritarianism, *Journal of Social Issues*, 51(2), 113-129.
- Huysse, L. (2003), *Over politiek*. Leuven: Van Halewyck.
- Kirkpatrick, L. (1993), Fundamentalism, Christian Orthodoxy, and Intrinsic Religious Orientation as Predictors of Discriminatory Attitudes, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32(3), 256-268.
- Laythe, B., e.a. (2002), Religious Fundamentalism as a Predictor of Prejudice. A Two-Component Model, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(4), 623-635.
- Laythe, B., D. Finkle & L. Kirkpatrick (2001), Predicting Prejudice from Religious Fundamentalism and Right-Wing Authoritarianism. A Multiple-Regression Approach, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(1), 1-10.
- Lubbers, M., P. Scheepers & J. Billiet (2000), Multilevel Modelling of Vlaams Blok voting. Individual and Contextual Characteristics of the Vlaams Blok vote, *Acta Politica*, 35(4), 363-398.
- Meloen, J. (1994), A Critical Analysis of Forty Years of Authoritarianism Research, pp. 127-165 in R. Farnen (ed.), *Nationalism, Ethnicity and Identity*. New Brunswick: Transaction.
- Rowatt, W., L. Franklin & M. Cotton (2005), Patterns and Personality Correlates of Implicit and Explicit Attitudes toward Christians and Muslims, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44(1), 29-43.
- Scheepers, P., M. Gijssberts & E. Hello (2002), Religiosity and Prejudice Against Ethnic Minorities in Europe. Cross-National Test on a Controversial Relationship, *Review of Religious Research*, 43(3), 242-265.
- Sniderman, P. e.a. (2000), *The Outsider: Prejudice and Politics in Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Stolle, D. (1999), Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering, *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4), 247-282.

- Van Gyes, G., J. Billiet & H. De Witte (1999), Nuances van sociaal kapitaal. Een analyse voor het bewegingsmilieu van de ACW-organisaties, *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4), 531-554.
- Weber, M. (1976 [1930]), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Allen and Unwin.